

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2001 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2001

2

VILNIUS 2002

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2001

2

VILNIUS 2002

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius
<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2002
© Straipsnių autoriai, 2002

SAULIUS GR Y B K A U S K A S

**LIETUVIŠKOSIOS SOVIETINĖS NOMENKLATŪROS POŽIŪRIS Į
ŪKIO VALDYMO PERMAINAS SOVIETŲ SĄJUNGOJE
7-OJO DEŠIMTMEČIO VIDURYJE**

Įvadas

1964 m. pabaigoje iš SSSR vadovo pareigų buvo pašalintas Nikita Chruščiovas. Į valdžią atėjusi nauja brežnevinė grupuotė 1965 m. spalio mėn. pradėjo ekonominę reformą, kuri buvo patogus būdas pagrįsti ir įteisinti įvykusį politinį perversmą. Ji panaikino N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu įvestą Liaudies ūkio tarybų (sovnorchozų) sistemą, kurioje vyravo teritorinis ekonomikos valdymo principas. Vykdamas reformą buvo suformuotos trijų tipų ministerijos: sąjunginės ministerijos, kurių valdymui priskirta visa SSSR sunkioji pramonė, sąjunginės-respublikinės ministerijos, bei respublikinės ministerijos, atsakingos už vietinių žaliavų naudojimo pagrindu suformuotas įmones. LSSR Liaudies ūkio taryba, kaip valdymo institucija, buvo perforomuota į respublikinę ūkio plano komisiją, kuri tapo tiesiogiai pavaldi sąjunginiam plano komitetui bei sovietinės Lietuvos Vyriausybei, t. y. buvo sąjunginio-respublikinio pavaldumo institucija.

Istoriografija apie 1965 m. ūkinę reformą bei dėl jos poveikio vykusį ekonomikos valdymo institucijų pertvarkymą nėra gausi. Susiformavo tradicija, pagal kurią sovietinį laikotarpį tyrinėjantys darbai skirstomi į tris grupes: sovietinę istoriografiją, lietuvių išseivijos darbus bei modernius, po sovietinės sistemos žlugimo atliktus tyrimus. Toks skirstymas tinka ir šiai temai.

Sovietiniu laikotarpiu ekonomikos raidai buvo skiriamas didelis vaidmuo, kadangi marksistinėje-lenininėje ideologijoje ekonomika yra socialinio ir politinio

vystymosi pagrindas. K. Meškauskas, M. Meškauskienė, M. Gregorausko¹ bei kitų autorių darbai pasižymi tyrinėjimų platumu, tačiau yra ideologizuoti. Įvertinti, revizuoti šių autorių darbus teks turbūt tyrinėtojams, nagrinėjantiems sovietinės Lietuvos ekonominę raidą. Minėtų autorių darbuose visai nekalbama arba tik užsimenama apie ūkio valdymo problemas, todėl jie nepriskirtini prie tiesioginės tyrinėjamos temos istoriografijos.

Aktualesni tyrinėjamai temai yra straipsniai, nagrinėjantys pramonės išdėstymo, rajonavimo klausimus. 1964 m. kovo mėn. LKP CK biuro patvirtinta LSSR miestų vystymo ir gamybinių jėgų išdėstymo schema (toliau – Schema, Generalinė schema), kurioje stipriai išreikštos chruščiovinio laikotarpio teritorinio pramonės valdymo principų nuotaikos, ir kita vertus, SSSR 1965 m. prasidėjusi centralizacija – šių dviejų priešingų principų susidūrimas yra savaime įdomus reiškinys, leidžiantis giliau pažvelgti į sovietinio ūkio valdymo ypatumus. Pramonės išdėstymo respublikoje problema nagrinėjo K. Meškauskas, V. Januškevičius, O. Miliūnienė².

Darbų, konkrečiai nagrinėjančių 7-ojo dešimtmečio sovietinio ūkio valdymo mechanizmą, yra visai nedaug. Sovietų Sąjungoje didesnis susidomėjimas ekonomikos valdymu prasidėjo tik 8-ajame dešimtmetyje – iki to laiko vengta net ir labai abstrakčios kritikos šioje ūkio politikos srityje. Iš ūkio valdymo optimizavimo problematikos tyrinėjimo darbų paminėtina A. Maniušio monografija³. Joje, remiantis sovietinės Lietuvos pavyzdžiu, išdėstoma respublikos ekonomikos valdymo sistema, parodomi joje esantys kai kurie prieštaravimai, pavyzdžiui, neaiškumai valdymo funkcijų tarp atskirų institucijų padalijime.

Nemažai dėmesio sovietinės Lietuvos ūkio valdymui skyrė išeivijos lietuvių autoriai. Remdamiesi jiems prieinama informacija, autoriai siekė iširti ir nusakyti sovietinės Lietuvos situaciją bendrame sąjunginiame kontekste. Vienas iš esminių lietuvių išeivių darbų bruožų yra SSSR nacionalinių santykių akcentavimas, o ūkio mechanizmo bei administravimo pobūdžio nagrinėjimas jiems leido giliau pažvelgti ir suvokti nacionalinius santykius, Lietuvos padėtį sovietinėje valstybėje bei jos valdymo pobūdį. Iš išeivijos tyrinėtojų paminėtini T. Remeikis, V. Vardys, latvis A. Idzelis⁴.

¹ K. Meškauskas, M. Meškauskienė, *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu*, Vilnius, 1980; M. Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis, 1940–1960*, Vilnius, 1960.

² В. Янушкевичюс, Проблемы развития промышленности Литовской ССР, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, ser. A, 1967, Nr. 1(23); К. Мешкаускас, В. Янушкевичюс, Некоторые проблемы развития и размещения производительных сил в Литовской ССР на перспективу, ten pat, 1969, Nr. 2(30); О. Милюнене, И. Янушкевичюс, Концентрация и размещение промышленности в Лит. ССР, 1966–1970, ten pat, 1972, Nr. 4(41).

³ А. Маниušис, *Respublikos liaudies ūkio valdymo problemos*, Vilnius, 1979.

⁴ Т. Ремеикис, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980; А. Идзелис, Commentary on „Institutional nationalism“ in Lithuania, *Lithuanus*, 1983, vol. 29, No. 2; А. Идзелис, Branch-territorial Dichotomy and Manifestations of Republic Interests in Lithuania, ten pat; V. Vardys, Brežnevo tautybių politika ir Lietuva, *Į laisvę*, 1974, Nr. 61(98).

Jie atkreipė dėmesį į institucinio nacionalizmo fenomeną, stipriausiai LSSR pasireiškusių ekonominėje srityje kaip tam tikras lokalizavimas, vietiniškumo apraiškos.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, sovietinės Lietuvos administravimo ir ūkio politikos tematika sulaukė nedaug tyrinėtojų dėmesio. Ekonomistas K. Meškauskas savo monografijoje⁵ apžvelgia LSSR ekonomikos raidą, istorikas B. Puzinavičius – 1953–1965 m. laikotarpio ūkio politiką⁶.

Socialinėje tematikoje vyrauja nomenklatūros sluoksnio tyrinėjimai, kuriuose liečiamas ir sovietinės Lietuvos administravimo pobūdis. K. Antanaičio, V. Tininio darbuose⁷ pastebima, kad per N. Chruščiovo valdymo laikotarpį, esant sovnaicho sistemai, sustiprėjo lietuviškos nomenklatūros sluoksnis, LSSR administracijos vadovų statusas. Šios situacijos konstatavimas savaime suponuoja problemą tolesniems tyrinėjimams – kaip keičiasi situacija valdymo sferoje, kai panaikinama Liaudies ūkio tarybų sistema? Kokia buvo LSSR administracijos reakcija bei veiksmai, siekiant išlaikyti iki tol turėtą ekonominę valdžią?

Pagrindinis šio darbo tikslas yra apžvelgti respublikos valdžios* naudotas priemones, esmines veiklos kryptis, kurių ėmėsi lietuviškoji nomenklatūra mėgindama sustiprinti savo ekonominės valdžios pozicijas bei siekdama realizuoti sovietinės Lietuvos socialinius-ekonominius interesus.

Sovietinės Lietuvos valdžios atstovaujami respublikos interesai, suprantama, negalėjo būti atviro, deklaratyvaus pobūdžio. LKP CK plenumų medžiagoje, jos vadovybės susirašinėjimuose su SSKP CK ir kitomis sąjunginėmis institucijomis, kurie saugomi Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyriaus (toliau – LYA LKP dok. sk.) 1771 fonde, atsispindi tik atskiri „subtiliai“ reiškiamų ekonominių siekių fragmentai. Šioje „partinėje“ archyvinėje medžiagoje esančią informaciją neblogai papildė Centriniam valstybės archyve (toliau – CVA) R – 755 fonde saugomi LSSR Valstybinės plano komisijos dokumentai, kurie istorikų bei ekonomistų yra mažai tyrinėti.

⁵ K. Meškauskas, *Lietuvos ūkis 1940–1990*, Vilnius, 1994.

⁶ B. Puzinavičius, *Lietuva po Stalino. Politinės ir ekonominės raidos bruožai, 1953–1965*, Vilnius, 2000.

⁷ K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*, Kaunas, 1998; V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994; V. Tininis, *Šniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995.

* Šiame straipsnyje sovietinės Lietuvos (LSSR) valdžios, lietuviškoji nomenklatūros bei respublikos administracijos terminai vartojami kaip sinonimai. Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje šių sąvokų vartojimas nėra nusistovėjęs, nors dažniausiai LKP vadovybės bei LSSR MT bei kitų respublikinių institucijų veikla apibūdinama kaip administravimas, o jų funkcionieriai priskiriami sovietiniam lietuviškosios nomenklatūros sluoksniui (žr. V. Tininis, min. veik.; K. Antanaitis, min. veik.). Pastarosios dvi sąvokos neprieštarauja LSSR valdžios termino vartojimui. Be to, ekonomikos srityje galima išvėlgti kiek platesnę lietuviškosios nomenklatūros veiklos sferą nei vien administravimas. Respublikos socialinių ir ekonominių interesų samprata bei pastangos juos realizuoti yra platesnė veikla nei Maskvoje priimtų ūkio politikos sprendimų įgyvendinimas sovietinėje Lietuvoje.

Respublikos ekonominių interesų sampratos nomenklatūros sluoksnyje bruožai

Sovietinėje politinėje ekonomijoje buvo neigiamas bet koks interesų išsiskyrimas, o juo labiau konflikto iškilimo galimybė tarp centrinės valdžios (Maskvos) institucijų bei atskirų SSSR respublikų ar regionų. Socialistinė valstybė buvo vaizduojama kaip šalis, kurioje visos tautos, SSKP vadovaujamos, tolygiai vysto savo ūkį. Tos harmonijos priežastis – „socialistinio ūkininkavimo pranašumas“, besiremiantis centriniu pramonės ir žemės ūkio vystymu, kapitalinių įdėjimų, įvairių fondų ir kitų svarbių rodiklių planavimu. SSSR ūkis, padalytas į atskirus ekonominius regionus su jiems priskirta specializacija, turėjo remtis kooperacija, o vienintelė tarprespublikinė konkurencijos forma buvo socialistinis lenktyniavimas dėl jau numatytų ir patvirtintų rodiklių įgyvendinimo. Taigi Maskvos partinės viršūnės suformuluoti uždaviniai sovietinėje ekonominėje teorijoje visiškai, neva, atspindėjo tiek visos valstybės, tiek kiekvienos tautos interesus.

Panašūs tvirtinimai tik iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti teisingi ar bent jau teoriškai pagrįsti. SSSR centralizuotas politinių sprendimų priėmimas, Maskvos ministerijų žinybiniai interesai bei respublikos socialiniai ir ekonominiai siekiai negalėjo visiškai sutapti, tai atsispindi to meto dokumentuose.

Vienas iš svarbių šaltinių yra jau minėtoji Schema, patvirtinta LKP CK prezidento 1964 m. kovo 30 d., t. y. likus nedaug laiko iki N. Chruščiovo nušalinimo nuo SSSR vadovo pareigų bei ekonominės reformos pradžios. Schemos atsiradimo priežastys taip pat gali kelti susidomėjimą. Žinoma, visoje Sovietų Sąjungoje nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios vyko teorinės diskusijos dėl ekonomikos reformavimo: ar eiti ir kaip toli prekinio ūkio linkme, kiek suteikti savarankiškumo įmonėms, kaip toliau tobulinti pramonės valdymą. Tačiau tai, kad sovietinės Lietuvos ekonomistai didžiausią dėmesį skyrė ne sąjunginių problemų analizavimui, o vidiniam respublikos pramonės rajonavimui, neabejotinai rodo vietinio administracinio bei mokslinio elito prerogatyvas.

Antra vertus, reikėtų pastebėti, kad tokios Schemos sudarymo idėja chronologiškai sutapo su vis didėjančiais Sovietų Sąjungoje centralizaciniais reiškiniais. 1962 m. buvo įkurtas sąjunginis sovnachozas, panaikinta LSSR Geležinkelio valdyba sukuriant atitinkamą Pabaltijo struktūrą. Todėl neatmestina galimybė, kad šiame kontekste lietuviškajai nomenklatūrai rūpėjo suformuoti jų interesus atitinkančią ekonominę programą, kurią galima būtų priešpriešinti sąjunginių institucijų siekiams. Pastarosios turimos mintyje Schemos įvade, kur teigiama, kad pokario laikotarpiu projektavimo organizacijos techninius-ekonominius skaičiavimus grindė tik remdamosi projektuojamų įmonių (iš esmės – joms vadovaujančių ministerijų) interesais, o į respublikos

ekonominius poreikius, miestų ūkių padėtį nebuvo atsižvelgiama⁸. Dar 1959 m. LSSR Ministrų Tarybos pirmininkas M. Šumauskas buvo prakalbęs apie būtinumą racionaliau išdėstyti gamybinės jėgas⁹, tačiau konkretus minėtos Generalinės schemos rengimas pradėtas tik 1963 m. pradžioje¹⁰.

Schemoje vyrauja technokratiniai argumentai, iš kurių pagrindiniai – Vilnius ir Kaunas „jau peraugo apdirbamosios pramonės miestų optimalų dydį, o Šiaulių ir Panevėžio miestai greitai artėja prie optimalaus dydžio, kuri apsprendžia esančios gamtinės bei ekonominės sąlygos“¹¹. Todėl esą reikia pramonės plėtrą respublikos teritorijoje tolygiai paskirstyti, vystyti kitus regioninius centrus¹².

Svarbiausios kategorijos, minimos Schemoje, kurios ir nulėmė būtent jos pobūdį, yra: „darbo jėga“, „kultūrinis-buitinis gyventojų aptarnavimas“, „miestų vientisas išdėstymas“, „transporto keliai“, „gamtinės sąlygos“. Tai ir buvo aprašomuoju laikotarpiu svarbiausi principai, į kuriuos siekė atsiremti sovietinė lietuviškoji nomenklatura bei vietos ekonomistai, planuodami respublikos ūkio plėtrą. Visi minėti principai – tiek darbo jėgos išteklių dydis, tiek infrastruktūros lygis ar kultūrinio-buitinio gyventojų aptarnavimo padėtis turėjo tarpusavyje koreliuoti ir būti harmoningai vystomi. Schema ir buvo programa, išreiškianti kompleksinį požiūrį į socialines-ūkinės sovietinės Lietuvos problemas bei atspindinti ekonominius interesus.

Respublikos ūkinių vadovų nuomone, 7-ojo dešimtmečio viduryje Lietuvos pramonė buvo dar nepakankamai kiekybiškai išvystyta. Ši pozicija rėmėsi industrializacijos lygio sugretinimu pirmiausia su kitomis dviem Pabaltijo respublikomis bei sąjunginiais rodikliais. Todėl vienas iš svarbiausių sovietinės Lietuvos ūkinių interesų buvo gauti kuo daugiau kapitalinių įdėjimų radioelektronikos, tiksliosios mechanikos, prietaisų gamybos šakoms, kurių vystymas padėtų spręsti ir respublikos gyventojų užimtumo problemą¹³.

Respublikos valdžios atstovų trokštami pramonės plėtos tempai kiek stebino sąjungines institucijas. SSSR plano komiteto vadovybė abejojo, ar iš tiesų Lietuvoje yra daug laisvos darbo jėgos. Skaičius žmonių, užimtų asmeniniame ir namų ūkyje, kuriuos respublikos valdžios nuomone reikėtų įdarbinti pramonėje ir statyboje, SSSR plano komiteto manymu, buvo stipriai padidintas ir sąjunginiame kontekste atrodė kaip nerealus¹⁴.

Tačiau netrukus situacija iš esmės pasikeitė. Praėjus vos keleriems metams nuo 1965 m. ekonominės reformos pradžios, respublikos ekonomistai jau siekė mažinti

⁸ LTSR miestų plėtos ir pramonės išdėstymo schema, *LVA LKP dok. sk.*, f. 1771, ap. 228, b. 740, l. 43.

⁹ B. P u z i n a v i č i u s, min. veik., p. 47.

¹⁰ Pažyma apie LTSR miestų plėtos schemą, *LVA LKP dok. sk.*, f. 1771, ap. 228, b. 740, l. 34.

¹¹ LTSR miestų plėtos ir pramonės išdėstymo schema, ten pat, l. 43.

¹² Ten pat, l. 46.

¹³ A. Bialopetravičiaus 1965 02 26 raštas į SSSR plano komitetą, *CVA*, f. R-755, ap. 2, b. 5096, l. 23.

¹⁴ SSSR plano komiteto 1965 03 13 raštas A. Drobniui, ten pat, l. 97.

sunkiosios pramonės plėtros tempus, vėl apeliuodami į darbo jėgos būklę, tik šį kartą – į jos trūkumą. 1968–1970 m. LSSR Plano komisija sąjunginių institucijų buvo kritikuojama, kad 1971–1975 m. laikotarpiui nenumato nė vienos sunkiosios pramonės įmonės statybos¹⁵.

Žinoma, 1965–1970 m. investicijos į respublikos ūkį santykinai buvo didelės, jos keitė ir Lietuvos gyventojų užimtumo situaciją, tačiau reikėtų pastebėti ir pokyčius ūkio valdyme. Po 1965 m. reformos prasidėjus centralizacijai, sunkiosios pramonės valdymą pavedus sąjunginėms ministerijoms, LSSR institucijų įtaka jai sumažėjo. Todėl pradėta labiau akcentuoti respublikos administracijai pavaldžių pramonės ir žemės ūkio šakų plėtrą.

Tradicinių ūkio šakų – statybinių medžiagų, lengvosios, maisto pramonės ir žemės ūkio vystymas buvo itin aktualus. Jų sėkminga plėtra, anot V. Tininio, prisidėjo prie LSSR administracijos ir jos vadovo A. Sniečkaus autoriteto augimo¹⁶. Be to, minėtų šakų vystymas itin aktualus tapo dėl didėjančios disproporcijos tarp respublikos gyventojų pajamų ir išlaidų – pasireiškė pinigų „nusėdimo“ pas gyventojus tendencija¹⁷, kuri buvo prekių deficito pasekmė. Didesnė vartojimo prekių gamyba bei geresnė realizacija buvo vienintelė priemonė šiai problemai išspręsti – ir nors didžioji vartojimui skirtų gaminių dalis atitekdavo sąjunginiam fondui, respublikos institucijų žinioje pasilikdavo viršplaninės produkcijos dalis¹⁸.

Kitas svarbus respublikos siekis buvo infrastruktūros vystymas ir jos kontrolė. Tyrinėjamoju laikotarpiu itin aktualus tapo pramonės ir gyventojų elektros energijos bei gamtinių dujų poreikių patenkinimas. Šie energijos šaltiniai buvo vertinami kaip priemonė tolesniam pramonės vystymui, tam tikrą vaidmenį vaidino ir didesnis jų ekologiškumas. Aprašomoju periodu Lietuvoje buvo tiesiamas dujotiekis, žadinęs vietos vadovų pastangas kuo labiau išplėsti jo tinklą, susieti jį su Generalinėje schemoje numatomu pramonės išdėstymu.

Žinoma, ne mažiau svarbus buvo siekis veikti ar kontroliuoti infrastruktūros funkcionavimą. Respublikos administracijos atstovai nepritarė SSSR energetikos ministerijos siūlymui stambias elektrines paversti vien sąjunginio pavaldumo įmonėmis, siūlė energetikoje taikyti sąjunginio-respublikinio valdymo formą¹⁹. Tuo pat metu

¹⁵ SSSR plano komiteto darbo grupės, sudarytos peržiūrėti LSSR gamybinių jėgų vystymo ir išdėstymo 1971–1980 m. schemą, protokolas, ten pat, b. 6363, l. 86–88.

¹⁶ V. T i n i n i s, *Sniečkus*, p. 118.

¹⁷ SSSR valst. banko respublikinės kontoros raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, CVA, f. R-755, ap. 2, b. 5339, l. 308–310.

¹⁸ SSKP CK ir SSSR MT 1959 10 12 nutarimas Nr. 1326. Žr. V. Sadūno, V. Dubausko pažymą, ten pat, b. 5664, l. 95–96.

¹⁹ A. Sniečkaus ir J. Maniušo raštas SSSR energetikos ir elektrifikacijos ministerijai, LVA LKP dok. sk., f. 1771, ap. 241, b. 1, l. 73–75.

buvo stengiamasi atkurti respublikinę geležinkelio valdybą, kuri buvo likviduota 1963 m. sukuriant Pabaltijo geležinkelio valdybą²⁰.

Antra vertus, reikėtų pažymėti, kad respublikos atstovų pastangos išlaikyti infrastruktūros kontrolę buvo glaudžiai susijusi su Sovietų Sąjungos centralizacine politika, buvo reakcija į ją. Sovietinė ekonomikos valdymo centralizacija pasireiškė ne tik tiesiogine forma, t. y. santykiyje centras-respublika, bet ir ekonominio regiono ir atskiros respublikos, priklausančios tam regionui, įtampa. L. Brežnevo valdymo laikotarpiu vis labiau pradėta akcentuoti ekonominių regionų svarba, o mažų sovietinių respublikų, kaip sąlyginai atskirų ūkio valdymo vienetų, perspektyva kėlė abejonių. Žymus sovietologas V. Vardys pastebėdamas šį procesą tvirtino, kad „grynai ekonominė sovietinės erdvės valdymo racionalizacija veda į centralizuojantį regionalizmą ir vidine logika priešinosi etninio-nacionalinio principo pripažinimui savivaldoje“²¹. Sovietinės Lietuvos atstovams buvo svarbu pademonstruoti sugebėjimą racionaliau spręsti vietines ekonomines problemas, nei tai daro Pabaltijo regiono atstovai bei priešintis Rygos, kaip ekonominio centro, iškilimui virš kitų Pabaltijo respublikų centrų. Pavyzdžiui, 1972 m. į LKP CK kreipėsi SSSR spalvotosios metalurgijos ministerija, prašydama pateikti respublikos atstovų nuomonę dėl numatomų sukurti iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos gamybinių valdybų vieną Pabaltijo valdybą, kurios centras būtų Rygoje²². Šiuo klausimu respublikos partiniame aparate parengtoje pažymoje tvirtinama, kad tokie regioninės centralizacijos veiksmai tik silpnina ryšį su „vietiniais respublikos partiniais, tarybiniais ir ūkiniais organais“, o ekonominė veikla dar labiau pablogėja. Pažymoje kaip negatyvūs pavyzdžiai nurodomi Pabaltijo geležinkelio bei žuvies pramonės bazių susivienijimai su savo centrais Rygoje²³.

Tyrinėjamoju laikotarpiu svarbus respublikos ekonominis interesas buvo ir socialinės infrastruktūros bei buitinės paskirties statybų spartus vystymas. Korespondencijoje į Maskvą respublikos atstovai tvirtino, kad LSSR stipriai atsilieka nuo kitų sovietinių respublikų pagal gyvenamojo ploto statybą, reiškę susirūpinimą dėl vaikų darželių, mokyklų, sveikatos apsaugos įstaigų tinklo tolesnio plėtimo. Prasidėjus ūkinėms permainoms, šioje srityje svarbi problema buvo ir ekonominių vaidmenų pasiskirstymas. Respublikos atstovai siekė išlaikyti N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu įvestą tvarką, pagal kurią lėšomis, skirtomis socialinės infrastruktūros plėtrai, disponavo respublikos Ministrų Taryba²⁴. Tačiau į respublikos atstovų nuomonę nebuvo

²⁰ A. Sniečkaus ir J. Maniušio 1966 m. raštas į SSKP CK ir SSSR MT, ten pat, ap. 234, b. 22, l. 108, 109.

²¹ V. Vardys, Brežnevo tautybių politika ir Lietuva, *I laisvę*, 1974, Nr. 61(98), p. 19.

²² LVA LKP dok. sk., f. 1771, ap. 247, l. 134.

²³ Pažyma apie antrinio spalvoto metalo pabaltijo valdybą, ten pat, l. 135.

²⁴ LSSR plano komiteto 1966 04 08 raštas į SSSR MT ir SSSR plano komitetą, CVA, f. R-755, ap. 2, b. 5414, l. 150, 151.

atsižvelgta – investicijos į šią sferą pradėtos planuoti pagal atskiras ministerijas ir žinybas. Sovietinės Lietuvos administracijos institucijos buvo priverstos, esant tokiai situacijai, nuolat kreiptis į sąjungines ministerijas su prašymais skirti daugiau kapitalinių įdėjimų vaikų darželių, mokyklų, gyvenamųjų namų bei kitų socialinių objektų statybai.

Taigi prasidėjus 1965 m. ūkinei reformai, Generalinėje schemoje numatytų tikslų realizavimas tapo gana problemiškas. Vis dėlto ir prasidėjus ekonominiams pokyčiams, sovietinėje Lietuvoje nebuvo atsisakoma šioje programoje išdėstytų idėjų.

Apie naujos ekonominės reformos pradžią oficialiai Lietuvoje buvo pranešta LKP CK VII plenumo, vykusio 1965 m. spalio 19 d. Jame pagrindinis svarstomas klausimas būtent ir buvo skirtas numatomoms ekonominėms permainoms. LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus, skaitęs pranešimą šia tema, prisiminė ir pramonės išdėstymo problemas. Jis teigė, kad pastaruoju laiku respublikoje buvo atliktas didelis darbas sutvarkant naujai statomų pramoninių centrų išdėstymą, kurį reikia ir toliau tęsti²⁵.

Būsimoji ūkinė reforma respublikos vadovų buvo suprantama kaip nauja pramonės valdymo sistema, leidžianti suderinti vieningą valstybinį planavimą su įmonių ūkiskaita, o centralizuotą šakinį valdymą – su plačia respublikos ir vietine ūkine iniciatyva²⁶.

LSSR ekonominės iniciatyvos galimybė buvo glaudžiai siejama su respublikos planavimo organų kompetencijos išplėtimu. Minėtame LKP CK plenumo A. Sniečkus teigė, kad SSKP CK rugsėjo plenumo buvo atkreiptas ypatingas dėmesys į sąjunginių respublikų iniciatyvos skatinimą planuojant ūkinę ir kultūrinę statybą. Į sąjunginio – respublikinio pavaldumo plano komisijos kompetenciją, anot A. Sniečkaus, turėtų įeiti sąjunginių-respublikinių ir respublikinių ministerijų veiklos planavimas bei sąjunginės priklausomybės įmonėms pasiūlymų projektų rengimas²⁷. „Reikšmingiausias plano komisijos uždavinys“, – teigė A. Sniečkus, – „sukūrimas labiau racionalios pramonės struktūros, atsižvelgiant į ekonomines ir kitas specifines respublikos sąlygas, be abejo, atsižvelgiant į visos šalies liaudies ūkio sistemos interesus“²⁸.

Taigi svarbiausi momentai, kuriais ūkinės reformos pradžioje buvo grindžiamas respublikos ekonominių ir socialinių interesų realizavimas, buvo Schemoje išdėstytas gamybos rajonavimas bei numatoma didesnė respublikos planavimo institucijų iniciatyva.

²⁵ *LYA LKP dok. sk.*, f. 1771, ap. 230, b. 18, l. 24.

²⁶ K. Kairio kalba LKP CK VII plenumo, ten pat, l. 71.

²⁷ Ten pat, l. 23.

²⁸ Ten pat.

Schemos įgyvendinimo problemos

Schemoje išdėstytų nuostatų realizavimas iš esmės priklausė nuo Maskvos institucijų laikysenos. Nors Schemoje numatytas pramonės rajonavimas rėmėsi N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu priimtais įstatymais bei nutarimais, nauja Maskvos valdžia nebuvo nusistačiusi kategoriškai priešiška jos atžvilgiu. Tačiau pakito prioritetai – akcentuojamas buvo jau ne teritorinis vienetas ir čia išdėstoma gamyba, o atskirų pramonės šakų išdėstymas visoje SSSR²⁹.

Kitas svarbus momentas – respublikoje parengta ir LKP CK biuro patvirtinta Schema nevisiškai atitiko sąjunginės valdžios interesus. Štai 1965 m. pabaigoje sąjunginio plano komiteto rašte respublikos plano komisijai pranešama apie padarytus pakeitimus Schemoje. SSSR plano komiteto kolegija, atsižvelgdama į „sąjunginių respublikų pasiūlymus“, ekonominių rajonų bei kitų institucijų nuomonę, pakeitė sąrašą respublikos mažų ir vidutinių miestų, kuriuose ministerijoms rekomenduojama 1966–1970 m. statyti pramonės įmones³⁰. Taigi Generalinę schemą sąjunginis planas traktavo kaip pasiūlymus. Respublikos institucijų atstovai buvo priversti iš naujo nurodyti Generalinėje schemoje esantį miestų sąrašą bei prašyti jį pateikti sąjunginėms ministerijoms³¹.

Ne mažiau problemų kėlė ir sąjunginių ministerijų pozicija Generalinės schemos atžvilgiu. Sąjunginės šakinės ministerijos, priešingai optimistiškiems vertinimams, netapo lanksčiomis, turinčiomis nedidelius valdymo aparatus bei glaudžiai su „respublikiniais organais“ bendradarbiaujančiomis žinybomis. Dar minėtame LKP CK VII plenumo miestų partinių organizacijų atstovai išsakė nuogaštavimus, kad ką tik Vilniuje pasirodę jų atstovai nederina savo veiksmų su miestų rajonų komitetais³². Perėmusios esminę Sovietų Sąjungos ūkio valdymo dalį, šakinės ministerijos palaipsniui transformavosi į savotiškas uždaras struktūras, turinčias savo lobistinius siekius, siekiančias gauti kuo daugiau užsakymų bei kapitalinių įdėjimų. Jų valdymo aparatai palaipsniui vis plėtėsi, didėję tiek centrinių ministerijų etatų skaičiui, tiek steigiant įvairias žinybas (*glavki*). Pastarosios turėjo vadovauti įmonėms ir būti tarpininkėmis tarp gamyklų ir atitinkamos ministerijos centro. Augant žinybinio biurokratizmo procesui, į atskirų respublikų ūkio vystymo interesus ne tik nebuvo atsižvelgiama, bet jie mažai buvo ir žinomi. Tai ryškiai iliustruoja respublikų vadovybių supainiojimai, kai, pavyzdžiui, Lietuvos partinė organizacija korespondencijoje pavadinama Latvijos kompartija³³.

²⁹ CVA, f. R-755, ap. 2, b. 5327, l. 419.

³⁰ N. Bobrovniko raštas, ten pat, b. 5342, l. 58–59.

³¹ A. Drobnio 1966 04 22 raštas N. Bobrovnikui, ten pat, b. 5342, l. 57, 58.

³² Mackevičiaus kalba LKP CK VII plenumo, LVA LKP dok. sk., f. 1771, ap. 230, b. 36, l. 16.

³³ Ten pat, ap. 241, b. 1, l. 62.

Reikėtų pastebėti, kad Generalinės schemos bei panašių ūkinių programų nuostatų suformulavimas buvo ypač reikalingas aprašomuoju laikotarpiu. Skirtingai nei stalininiu laikotarpiu, ar iš dalies N. Chruščiovo valdymo periodu, brežnevinio laikotarpiu bolševizmo ideologinė frazeologija pradėta vartoti inertiškai, mažai atsižvelgiant į jos prasmę. Sąjunginės respublikos interesai, pagrįsti vien ideologinėmis nuostatomis, negalėjo skambėti įtikinančiai. Sovietinės Lietuvos valdžios bendradarbiavimas su respublikos ekonomistais leido savo interesus grįsti ne tik partiniais, bet ir technokratiškais argumentais.

Schema sovietinės Lietuvos administratoriai rėmėsi bandydami riboti šakinių ministerijų kapitalinius įdėjimus į gamybos pajėgumų vystymą Vilniuje, Kaune ir kituose didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Pavyzdžiui, SSSR ryšių pramonės ministerija iš pradžių negavo LSSR Ministrų Tarybos leidimo statyti bandomąją gamyklą Kauno mieste³⁴. Panašioje situacijoje sąjunginės ministerijos buvo priverstos imtis „žinybinės diplomatijos“. Respublikos vadovybę jos stengdavosi įtikinti, kad gamybiniai pajėgumai bus kuriami ir vystomi ne pačiame mieste, o respublikos numatyta pramoniniame rajone – priemiestyje, kad tarp kapitalinių įdėjimų bus reikalingos lėšos darbuotojų kultūrinių ir buitinių pastatų statyboms. Šioje situacijoje ministerijos dažnai įsipareigodavė labai nedidinti įmonės gamybos apimčių ir darbuotojų skaičiaus³⁵. Žinoma, vėliau gavus reikalingą „respublikinių organų“ sutikimą, dažnai šie „įsipareigojimai“ būdavo pamirštami.

Kita vertus, būdavo atveju, kai šakinės ministerijos dėl gamybinių patalpų susitardavo tarpusavyje, ignoruodamos patvirtintos Generalinės schemos nuostatus bei respublikos atstovus. Štai SSSR statybinių medžiagų pramonės ministras 1968 m. pavedė („pasiūlė“) LSSR statybinių medžiagų pramonės ministrui perduoti Kauno „Bituko“ silikatinių plytų cechą Novosibirsko elektromontu gamyklai³⁶. Rašte į LKP CK respublikos Plano komisija rašė, kad minėtos SSSR ir LSSR ministerijos šio perdavimo nesuderino su LSSR Ministrų Taryba, tai prieštarauja nustatyta tvarkai, susijusiai su atitinkamos pramonės šakos išdėstymu ir vystymu respublikos teritorijoje. LSSR Plano komisijos tvirtinimu, tokių vienpusiškų sprendimų priėmimas „pažeidžia darbo resursų balansą, įneša disproporcijas į respublikos ūkio kompleksinį vystymą“³⁷.

Būtinybę laikytis ar atsižvelgti į Schemoje išdėstytas nuostatas sovietinės Lietuvos vadovybė primindavo ne tik šakinėms ministerijoms, bet ir stengdavosi į tai atkreipti dėmesį, įtikinti Maskvos partinę viršūnę. 1971m. laiške į SSKP CK ji rašė, kad respublikos ministerijos ir organizacijos yra susirūpinusios dėl sunkumų, kylančių įgyvendinant Generalinės schemos nuostatus. Jų tvirtinimu, šakinės sąjunginės

³⁴ SSSR ryšių ministro 1968 03 05 raštas LKP CK, ten pat, b. 4, l. 63.

³⁵ Ten pat.

³⁶ LSSR plano komiteto 1969 06 16 d. raštas į LKP CK, ten pat, b. 48, l. 72–73.

³⁷ Ten pat, l. 73.

ministerijos, planuodamos kapitalinius įdėjimus bei jų išdėstymą respublikos teritorijoje, ne visada šiuos klausimus derina su „respublikos organais“. Sovietinės Lietuvos organizacijos siūlė nustatyti tokią tvarką, kad „sajunginės ministerijos ir žinybos, sprendamos statybos ir veikiančių įmonių plėtimo klausimus, remtųsi egzistuojančiomis perspektyvinio gamybinių jėgų išdėstymo schemomis“³⁸.

Atstovaudama sovietinės Lietuvos interesams, lietuviškoji nomenklatūra turėjo sąjunginių ministerijų atžvilgiu ne tik formalias teises ar galimybę kreiptis į Maskvos partinę vadovybę. Vienas iš gana praktiškų respublikos ekonominių siekių realizavimo svirtų buvo statybos kontrolė. Aprašomuoju periodu visa Sovietų Sąjunga palaipsniui virto valstybe, kurioje buvo gausu pradėtų ir vis nepabaigiamų statybų. Sovietinė Lietuva išgyveno panašią situaciją. Statyboms trūko darbo jėgos bei medžiagų. 1966 m. LSSR statybos ministras laiške LKP CK ir LSSR Ministrų Tarybai rašė, kad numatomos 1967 m. statybų programų apimtys yra nerealias, kad joms įgyvendinti papildomai reikėtų daugiau kaip 3 tūkst. darbininkų³⁹. Taigi vien tik skirti investicijas į gamybinių pajėgumų plėtrą nepakako. Šakinės ministerijos siekė, kad kapitaliniai įdėjimai būtų „įsisavinami“, t. y. laiku būtų pradėta ir baigta tam tikro objekto statyba.

Kadangi statybinės organizacijos buvo respublikinio pavaldumo, LSSR administracija galėjo paspartinti tam tikro objekto statybą kitų sąskaita. Žinoma, sąjunginės ministerijos turėjo „spaudimo“ respublikos vadovybei būdų. Vienas iš jų – „priminimas“, kad tam tikro objekto statyba yra numatyta SSKP suvažiavimų direktyvose, kad pavėluotas gamybinių pajėgumų „įvedimas“ sutrukdys įgyvendinti kooperacinius išpareigojimus kitoms Sovietų Sąjungos gamykloms⁴⁰. Tokiu būdu statybos buvo skirstomos į pirmąsias, didžiausios svarbos, bei antrailes – lengvosios, vietinės ir žemės ūkio paskirties statybą. Ši suskirstymą kiek švelnino SSSR Ministrų Tarybos pirmininko A. Kosyginio orientacija į vartojimo prekių gamybos vystymą.

Taigi atsižvelgdamos į savo kapitalinių investicijų realizavimo poreikius, sąjunginės ministerijos negalėjo visiškai ignoruoti sovietinės Lietuvos institucijų interesų. Tačiau Schemoje išdėstytų nuostatų realizavimas, nežiūrint respublikos administracijos pastangų, tapo sunkiai įmanomas, kadangi pirmumą sąjunginė valdžia teikė pramoniniam-šakiniam, o ne teritoriniam planavimui. Lietuviškosios nomenklatūros pastangos sureikšminti Schemą, kaip tam tikrą teritorinio planavimo etaloną, reikšėsi visą likusį sovietinį laikotarpį. Pavyzdžiui, 1978 m. LKP CK sekretorius pramonei ir ekonomikai A. Brazauskas tvirtino, kad būtina didesnę dėmesį skirti 1964 m. patvirtintos Schemos įgyvendinimui, teritoriniam planavimui⁴¹.

³⁸ Informacija į SSKP CK apie SSKP XXIV suvažiavimo SSSR I. ū. vystymo 1971–1975 m. direktivų projektą, ten pat, ap. 246, b. 21, l. 54.

³⁹ Ten pat, ap. 237., b. 49, l. 1.

⁴⁰ A. Didžiulio 1966 10 27 raštas A. Ferensui, ten pat, b. 48, l. 123, 124.

⁴¹ A. Brazausko 1978 07 21 kalbos medžiaga pasitarime LKP CK, ten pat, ap. 255, b. 254, l. 17.

Nors ir visiškai neįgyvendinta, Schema suvaidino tam tikrą vaidmenį Lietuvos socialinėje raidoje. Prof. B. Genzelio nuomone, Schema buvo tam tikros rezistencijos sovietiniam valdymui apraiška, turėjo didelį poveikį socialinei raidai⁴².

Kur kas skeptiškesnis yra istoriko K. Antanaičio vertinimas. Jo tvirtinimu, Schemos buvimas „sulėtino didelių miestų augimą bei jų industrializaciją ir drauge į juos pritraukiamų rusų emigrantų skaičių. Tačiau neverta perdėti iš viršaus priimtų sprendimų <...> Ne LTSR pareigūnų apskrumas, o RTFSR prasidėjusi demografinė krizė apsaugojo Lietuvą aštuntajame dešimtmetyje nuo masinės tiesioginės rusų kolonizacijos“⁴³.

Ekonominio nacionalizmo nuotaikos, kurių apraiškų galima aptikti Schemoje, žinoma, nėra tapačios disidentinei veiklai prieš sovietinį režimą. Generalinės schemos tikslai ir idėjos „neišejo“ už sovietinės politinės sistemos ribų. Tačiau šios pramonės išdėstymo programos reikšmės nereikėtų nuvertinti. Suprantama, 8-jame dešimtmetyje demografinė situacija stipriai skyrėsi nuo pokarinio laikotarpio. L. Brežnevo valdymo laikotarpiu TSSR visiškai išnaudojo ekstensyvios ekonomikos plėtros galimybes – „laisvos darbo jėgos“ nebeliko. Manytume, kad migracijos procesą iš kitų respublikų netiesiogiai veikė ir pasaulinė ekonomikos konjunktūra. Pavyzdžiui, SSSR negalėjo nereaguoti į 8-ojo dešimtmečio energetinę krizę. Naftos produktų kainų kilimas suponavo rytinių žaliavų rajonų prioritetinį vystymą, tai turėjo poveikį kitų ekonominių regionų plėtros intensyvumui.

Nežiūrint šių aplinkybių, tarprespublikinis „darbo jėgos“ judėjimas, arba kalbant konkrečiau – migracija į Pabaltijo respublikas vyko gana intensyviai. Jos priežastys glūdėjo ne tik makro, bet ir mikro (įmonių) ekonominiame lygmenyje: Sovietų Sąjunga taip ir neįveikė struktūrinės bedarbystės – „kadrų tekamumo“. Santykinai didelė gyventojų dalis, nepatenkinta darbo sąlygomis, atlyginimu, materialiu aprūpinimu, gyvenamojo ploto stoka ar dėl kitų aplinkybių palikdavo darbą ir ieškodavo kito. Gamyklų, įmonių vadovai buvo suinteresuoti kuo labiau didinti darbuotojų skaičių – tai lengvino gamybinių planų įvykdymą, didino įmonės kontroliuojamų įvairių fondų dydį. Šios aplinkybės bei 8-ajame dešimtmetyje ir vėliau stipriai sovietinėje Lietuvoje kylantys gyvenimo standartai, besiplečianti statybų industrija galėjo paskatinti žymiai gausesnę migraciją į sovietinę Lietuvą, jei ne Schemoje numatytų priemonių įgyvendinimas ar 8-ajame dešimtmetyje respublikos valdžios inicijuotas gamybinio personalo augimo ribojimas – darbuotojų planavimas kiekvienai konkrečiai, tarp jų ir sąjunginio pavaldumo, įmonei.

Schema turėjo įtakos ne tik nacionalinei ir demografinėi situacijai respublikoje. Jos poveikis juntamas ir dabartinės Lietuvos politinei-administracinei sandarai. Var-

⁴² B. Genzelis, *Istorija ir mes*, Vilnius, 1998, p. 22, 23.

⁴³ K. Antanaitis, *min. veik.*, p. 36.

gu ar šiandien Lietuvoje egzistuočių 10 apskričių sistema, jei sovietmečiu nebūtų vykdoma Generalinėje schemoje numatytų 10 regionų plėtra.

Pastangos išplėsti respublikos plano komisijos funkcijas

Sovietinėje ekonominėje sistemoje vienos iš reikšmingiausių institucijų buvo planavimo organai. Jų išskirtinumas buvo susijęs su atliekamomis funkcijomis, arba tiksliau – su tų funkcijų suabsoliutinimu. Skirtingai nei kai kuriose Vakarų šalyse, komunistinėse valstybėse planai buvo ne rekomendacinio, o komandinio, direktyvinio pobūdžio, smulkmeniškai apimantys visas ūkio sritis. Sovietų Sąjungoje centrinių planavimo organų – SSSR plano komiteto – parengti ir politinės valdžios (SSKP CK bei SSSR Ministrų Tarybos) aprobuoti planai vėliau formaliai buvo priimami SSSR bei LSSR Aukščiausiose Tarybose ir įgaudavo juridinę reikšmę – jų neįvykdymas buvo traktuojamas kaip įstatymo pažeidimas, nusikaltimas.

Chruščioviniu laikotarpiu planavimo organai tiek Sovietų Sąjungos centre, tiek ir respublikose buvo performuoti į Liaudies ūkio tarybas, kurioms remiantis teritoriniu principu pavesta vadovauti esminei ūkio daliai. Būtent Liaudies ūkių tarybų sistemoje sovietinėje Lietuvoje subrendo vietinių ūkinių vadovų sluoksnis, kurio kompetencijoje buvo pagrindiniai respublikos ekonominių ir socialinių problemų sprendimai. 1964–1965 m. vėl atkuriant respublikos plano komisiją, jos darbuotojų esminę dalį sudarė buvę Liaudies ūkio tarybos kadrai. Todėl komitetas perėmė iš Liaudies ūkio tarybos sugebėjimą kompleksiskai įžvelgti respublikos ūkines problemas (pagal sovietinį ekonominį modelį) ir buvo svarbus sovietinės Lietuvos partinės vadovybės ramsis pastarosios siekiamis išlaikyti savo įtakoje ekonominę ir administracinę valdžią.

Nežiūrint gana optimistiškų išankstinių vertinimų, nauja planavimo sistema nuvylė LSSR institucijų atstovus jau reformos pradžioje. Labiausiai jos nepasitenkinimas pasireiškė dėl dviejų priežasčių: visų pirma tai nesuteikimas respublikos planavimo organams didesnių ūkinių įgaliojimų, o antra – nepamatuotų, nepagrįstai didelių planinių užduočių skyrimas Lietuvos teritorijoje esančioms sąjunginio pavaldumo įmonėms.

LSSR administracijai itin aktualus buvo respublikos plano komisijos funkcijų išplėtimas sąjunginių ministerijų atžvilgiu, suteikiant jai realias galimybes koordinuoti respublikos ekonominę ir socialinę plėtrą. Tačiau jau vadinamosios reformos pradžioje tapo aišku, kad respublikos planavimo institucijų galimybė veikti esminius ūkinių problemų sprendimus yra stipriai apribota. Problemų kėlė net informacijos gavimas apie sąjunginių ministerijų gamybos ketinimus bei numatomas investicijas į savo įmonių plėtrą ar naujų statybą Lietuvos SSR teritorijoje. Nežiūrint SSKP CK ir SSSR Ministrų Tarybos 1965 m. spalio 4 d. nutarimo, kuriuo sąjunginių respublikų vadovybėms suteikta teisė peržiūrėti sąjunginių ministerijų parengtų planų

projektus⁴⁴, praktiškai į jį ministerijos retai atsižvelgdavo. Štai informacijoje SSKP CK apie LKP CK VII plenumą pabrėžiamos LSSR plano komisijos ribotos galimybės planuoti visų respublikos teritorijoje esančių pramonės įmonių vystymąsi. Sąjunginės ir sąjunginės-respublikinės ministerijos „informacijoje“ kaltinamos dėl vienpusiškų sprendimų, neatsižvelgiančių į respublikos kompleksines problemas, siūloma rengiant visų respublikos teritorijoje esančių įmonių planus daugiau ekonominės kompetencijos suteikti LSSR plano komisijai⁴⁵.

Panašios problemos keliamos ir vėlesniuose raštuose į SSKP CK. Pavyzdžiui, 1966 spalio 1 d. informacijoje Maskvos partinei vadovybei skundžiamasi, kad SSSR Plano komiteto nustatyta planų sudarymo metodika ignoruoja respublikos planavimo institucijas, LSSR plano komisijai mažai leidžiama veikti ne tik sąjunginio, bet ir sąjunginio-respublikinio pavaldumo žinybų veiklą. „Informacijoje“ tvirtinama, kad sąjunginio pavaldumo įmonėms planiniai rodikliai pranešami jau po visos respublikos ūkio vystymo plano sudarymo, kas esą trukdo respublikinėms organizacijoms į juos atsižvelgti⁴⁶.

Praplėsti respublikos Plano komisijos funkcijas buvo bandoma ir aktualizuojant tarpšakinės produkcijos gamybą. Natūralu, kad Sovietų Sąjungai ūkinių permainų metu vėl grįžtant prie centralizuoto pramonės valdymo, suabsoliutinant šakinį principą, pastarajam respublikos atstovai siekė priešpriešinti teritorinio pramonės valdymo principus. Vienas iš jų ir buvo tarpšakinės gamybos vystymas – ne itin aktualus centriniams sąjunginiams ministerijoms, pastarųjų dažnai vertinamas kaip nereikalingas balastas jų vadovaujamosioms įmonėms. Sovietinė lietuviškoji nomenklatūra reiškė nuomonę, kad šioje ūkio srityje būtent LSSR planavimo institucijos gali atlikti svarbų vaidmenį, koordinuojant gamybą produkcijos, kurios reikia kelioms atskirų ministerijų įmonėms. 1967 m. rašte SSSR plano komiteto pirmininkui V. Baibakovui sovietinės Lietuvos vadovai tvirtino, kad sąjunginės ministerijos trukdo specializuotos tarpšakinės gamybos vystymui, stabdydamos net atskirų cechų veiklą. Respublikos vadovai reiškė nuomonę, kad šioje srityje reikia labiau stiprinti sąjunginių respublikų reikšmę – į respublikos planinių organų pasiūlymus rimčiau turėtų atsižvelgti tiek SSSR plano komitetas, tiek ir sąjunginės ministerijos⁴⁷.

Keblumų sovietinės Lietuvos administracijai kėlė ir sąjunginių ministerijų Lietuvos įmonėms rengiami planai. Maskvos ministerijų planavimo skyriuose numatyti rodikliai dažnai viršijo gamybos pajėgumus, buvo nerealiūs, prieštaravo vykdomoms ūkinėms permainoms Sovietų Sąjungoje. Vadinamosios ūkinės reformos tikslas kaip

⁴⁴ SSSR plano komiteto 1965 10 13 įsakymas Nr. 705, CVA, f. R-755, ap. 2, b. 5336, l. 202, 203.

⁴⁵ LYA LKP dok. sk., f. 1771, ap. 240, b. 2, l. 87, 88.

⁴⁶ 1966 10 01 informacija SSKP CK apie LSSR partinės vadovybės darbą vykdant SSKP CK 1965 m. rugsėjo nutarimus, ten pat, ap. 234, b. 3, l. 32.

⁴⁷ A. Sniečkaus ir J. Maniušio 1967 05 25 raštas V. Baibakovui, ten pat, ap. 240, b. 5, l. 42.

tik buvo didesnio ūkinio savarankiškumo įmonėms suteikimas. Būtent ūkiskaitiniai elementai, pačių įmonių suinteresuotumas didesne gamyba turėjo pakeisti priverstinį centrinių žinybų parengtų planų įgyvendinimą. Tyrinėjamuoju laikotarpiu į respublikos vadovybę besikreipiantys sąjunginio pavaldumo įmonių vadovai dažnai reikšdavo nepasitenkinimą numatytais gamybos planais bei tų planų rengimo būdais. Jie prašydavo paveikti ministerijų vadovybę, kad ši atsižvelgtų į realią įmonių padėtį. Reaguodama į šiuos prašymus, sovietinės Lietuvos partinė vadovybė dažnai atlikdavo tarpininko tarp sąjunginės ministerijos ir įmonės vaidmenį. Žymiai rečiau buvo naudojamas kitas būdas, kai nepasitenkinimas konkrečios ministerijos planavimo veikla buvo išsakomas Maskvos partinei vadovybei ar Ministrų Tarybai. Dažnai imtis tokios radikali priemonė nebuvo būtina – ministerijos dažnai atsižvelgdavo į respublikos atstovų prašymus ir pakeisdavo planus, arba pasistengdavo bent išsamiau argumentuoti savo poziciją. Žinoma, tokie pakeitimai tik iš dalies patenkindavo įmonių ir respublikos valdžios atstovų prašymus, tačiau kreipimasis į sąjunginę partinę vadovybę ar vyriausybę buvo mažai pagrįstas – jis pablogintų santykius su tam tikra ministerija, o dėl skundų peržiūrėjimo biurokratinės tvarkos mažai atneštų konkrečios naudos.

Taigi sovietinės Lietuvos valdžios atstovų tarpininkavimas sprendžiant planavimo problemas bent iš dalies buvo sėkmingas, tačiau bandymas išplėsti respublikos plano komisijos ekonominę valdžią neatnešė jokios konkrečios naudos. Vis dėlto žvelgiant retrospektyviai reikėtų pastebėti, kad pastarieji LSSR administracijos atstovų ketinimai buvo iš anksto pasmerkti nesėkmei. Sovietų Sąjungoje didėjanti ūkinė centralizacija negalėjo derintis su teritoriniais ekonomikos planavimo principais. Kita vertus, respublikos institucijų aktyvumas rodė siekį išlaikyti sovietinės Lietuvos teisę kompleksiskai spręsti vietines ūkio problemas. Šakinio ir teritorinio planavimo nesuderinamumas kėlė, galima teigti, tam tikrą įtampą tarp sąjunginių ministerijų ir respublikos administracinės vadovybės bei technokratijos atstovų, pastarųjų siekį neleisti sąjunginių ministerijų atstovams absoliučiai dominuoti respublikos ekonominiame gyvenime. 1966 m. LSSR plano komisijos skyriams buvo pavesta kaupti medžiagą apie sąjunginės priklausomybės įmonių ūkinę veiklą⁴⁸, joms didelį dėmesį, A. Brazausko tvirtinimu, skyrė LKP CK aparatas⁴⁹.

Pramonės mazgai ir susivienijimai

Pramonės mazgų idėja buvo tolesnė Generalinėje schemoje numatytų veiksmų tąsa. Schema apėmė visos respublikos teritorijoje esančios pramonės išdėstymą, o

⁴⁸ 1966 04 11 LSSR valst. plano komiteto pirmininko įsakymas Nr. 165, CVA, f. R-755, ap. 2, b. 5327, l. 140.

⁴⁹ A. B r a z a u s k a s, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius, 1992, p. 114.

pramoninių mazgų tikslas – kompaktiškai sumodeliuoti kelių gamyklų ar įmonių statybą viename rajone. Sovietų Sąjungoje pramoninių mazgų idėja atsirado ir buvo pradėta realizuoti N. Chruščiovo valdymo pabaigoje. 1964 m. SSSR buvo sudarytos ir patvirtintos 72 pramonės mazgų schemos⁵⁰.

Respublikos administracijos atstovams pramoninių mazgų idėja buvo aktuali tiek kaip pramonės išdėstymo būdas, padedantis kompleksiskai spręsti pramoninės ir komunalinės infrastruktūros problemas, tiek ir kaip priemonė atlikti koordinatoriaus vaidmenį. Kelių pramonės įmonių – tiek sąjunginio, tiek ir respublikinio pavaldumo – talpinimas vienoje teritorijoje buvo žymiai ekonomiškesnis, nes susisiekimo kelių bei komunikacinių tinklų tiesimas buvo bendras pramoniniam mazgui, jais naudojosi visos čia esančios įmonės. Patogu buvo ir sprendžiant miestų vystymo problemas – pramonės įmonių statyba užmiestyje netrukdydavo gyvenamųjų rajonų plėtrai, socialinės paskirties objektų statybai, dažnai padėjo spręsti miestų šildymo problemas.

Antra vertus, svarbi buvo ir galimybė pademonstruoti teritorinio pramonės valdymo, šiuo atveju, kapitalinės statybos, privalumus. Pramoninių mazgų idėja buvo paranki sovietinės Lietuvos administracijai kaip būdas atlikti koordinatoriaus tarp atskirų ministerijų vaidmenį, ji leido kiek labiau sureikšminti vietos technokratų įtaką ūkio politikoje. Formuojant pramoninį rajoną ar mazgą, būtent sovietinės Lietuvos vyriausybė igaliodavo sąjunginio, sąjunginio-respublikinio bei respublikinio pavaldumo įmones finansuoti bendrų komunikacijos ir inžinerinių tinklų tiesimą⁵¹.

1966 m. birželio 21–22 d. respublikos Statybos komitetas Kaune suorganizavo konferenciją „Pramonės mazgų projektavimo ir apstatymo praktika“. Joje dalyvavo 58 sąjunginių ir respublikinių žinybų atstovai, tarp jų ir SSSR plano komiteto bei SSSR statybos komiteto valdininkai. Informacija apie šią konferenciją ir pramoninių mazgų respublikoje formavimo būklę buvo nusiųsta SSKP CK aparatui⁵². Konferencijos organizavimas ir pranešimas apie ją Maskvos partiniam aparatui rodo sovietinės Lietuvos administracijos norą akcentuoti pramoninių mazgų problemas, suinteresuotumą jų formavimu.

Sąjunginės ministerijos nebuvo itin suinteresuotos savo įmonių statymu naujuose pramoniniuose rajonuose ar mazuose. Jos siekė plėsti jau esančias gamyklas, nes naujų statymas reikalavo žymiai daugiau kapitalinių įdėjimų, tarp jų ir bendrai naudojamiems pramoninių rajonų objektams. Gamybinių pajėgumų didinimas dažnai vykdavo darbininkų ir tarnautojų blogėjančių darbo sąlygų sąskaita, todėl respublikos administracijos atstovai kartais buvo priversti leisti plėsti įmones ir miestų teritorijose.

⁵⁰ В. З а м а р а е в, Промышленный узел: Какой он должен быть?, *Экономическая газета*, 1966, № 26; CVA, f. R-755, ap. 2, b. 5415, l. 61.

⁵¹ LSSR plano komiteto 1966 06 18 raštas mikrobiologijos vyr. valdybai prie SSSR MT, ten pat, b. 5414, l. 179.

⁵² B. Popovo 1966 07 13 raštas į SSKP CK, *LYA LKP dok. sk.*, f. 1771, ap. 234, b. 22, l. 105, 106.

Vienas iš būdingiausių sovietinio valdymo bruožų buvo gigantomanija. Tyrinėjamu laikotarpiu pramonės įmonės buvo stambinamos, sujungiamos į susivienijimus. Sovietinės Lietuvos administracijos atstovai šią tendenciją siekė panaudoti savo ūkinių galių sustiprinimui.

1965 m. ekonominės reformos laikotarpiu mašinų gamybos, metalo apdirbimo pramonės įmonės buvo priskirtos sąjunginių ministerijų valdymo kompetencijai, kurios vadovavo gamykloms per tarpininkus – vyr. valdybas (*glavki*). Pastarosios kontroliavo veiklą įmonių, kurios dažniausiai buvo išsidėsčiusios ne vienos respublikos teritorijoje, todėl mažai atsižvelgdavo į vietos administracijos atstovų nuomonę. Sovietinės Lietuvos atstovų tikslas buvo suformuoti susivienijimus pagal teritorinį jų valdymo principą, t. y. kad tam tikros pramonės šakos įmonės, esančios Lietuvoje, būtų sujungtos į vieną susivienijimą. Jos respublikos administracijai buvo naudingos dėl dviejų priežasčių: 1) apjungus įmones žymiai padidėjo jų ekonominis svoris, reikšmė tam tikros ministerijos valdymo sistemoje, todėl susivienijimui buvo lengviau išsikvoti kapitalinių įdėjimų skyrimo į gamybos vystymą, socialinės infrastruktūros plėtimą, gyvenamųjų patalpų statybą, bei atkreipti savo vadovybės dėmesį į kitas ūkinės problemas, 2) susivienijimo vadovai buvo labiau priklausomi nuo respublikos administracinės vadovybės, pastaroji turėjo įtakos teritorinių susivienijimų generalinio direktoriaus bei kitų vadovaujančių įmonėms kadru skyrimui.

1967 m. kovo 2–4 d. Vilniuje vykusiaame respublikiniame ekonomistų pasitarime, kuriame buvo aptariama ekonominės reformos eiga, atkreiptas dėmesys ir į susivienijimų steigimo problemą. Sovietinės Lietuvos valdžios poziciją išsakė Lietuvos SSR plano komisijos pirmininkas A. Drobnys. Savo pranešime jis teigė, kad „viena iš pagrindinių kryptių, toliau tobulinant pramonės valdymą, yra šakinių ūkiskaitinių susivienijimų, betarpiškai vadovaujančių įmonėms, tinklo kūrimas.<...> Tokie susivienijimai mūsų sąlygomis galėtų tapti pagrindu, derinant centralizuotą šakinių valdymą su teritoriniu pramonės valdymu, padidinti partinių ir valstybinių organų įtaką respublikos teritorijoje esančių pramonės įmonių darbui“⁵³. Žinoma, čia „partiniais ir valstybiniais organais“ pranešėjas laikė ne sąjungines institucijas, o LKP CK, LSSR Ministrų tarybą ir kitas respublikines žinybas.

7-ojo dešimtmečio viduryje ir antrojoje pusėje respublikos valdžios atstovų iniciatyva buvo sukurti 3 mašinų gamybos ir elektrotechnikos pramonės susivienijimai: Sigma, Elfa ir Neris. Šie susivienijimai skyrėsi valdymo pobūdžiu. Respublikos valdžios atstovams labiausiai imponavo Sigmos organizacinė struktūra, nes jai, skirtingai nei kitiems susivienijimams, SSSR prietaisų gamybos, automatizacijos priemonių ir valdymo sistemų ministerija suteikė vyr. valdybos statusą, t. y. ji tiesiogiai, be

⁵³ A. D r o b n y s, Planavimo ir ekonominio darbo tobulinimo pramonės įmonėse uždaviniai ūkinės reformos sąlygomis, *Liaudies ūkis*, 1967, Nr. 4–5, p. 100.

tarpinių struktūrų „globos“, palaikė ryšį su vadovaujančia ministerija⁵⁴. Sigma, kaip susivienijimas, turėjo atskirą valdymo aparatą, teisę kurti centralizuotus fondus. Sovietinės Lietuvos partinė vadovybė jos organizacinę struktūrą kaip pavyzdinį modelį pateikė ir SSKP CK⁵⁵.

Tyrinėjamuoju laikotarpiu sovietinės Lietuvos administracijos atstovai siekė ir kitos svarbios pramonės šakos – staklių gamybos – teritorinio susivienijimo sukūrimo. Argumentų tokiam tikslui pasiekti, atrodo, buvo pakankamai: SSSR staklių ir instrumentų ministerijai LSSR buvo pavaldūs 13 gamyklų ir 5 konstruktorių biurai, 10 gamyklų buvo susiję tarpusavyje kooperaciniais ryšiais⁵⁶. 1970 m. rašte SSKP CK respublikos vadovai tvirtino, kad pagrindiniai motyvai metalo staklių pramonės susivienijimo sukūrimui yra įmonių gamybinis ir techninis vienuodžiškumas, teritorinis kompaktiškumas, ir kad susivienijimo sukūrimas padėtų sukongcentruoti mokslinius-techninius tyrimus, sumažintų pagalbinių darbų ir valdymo sąnaudas⁵⁷. Tačiau nežiūrint į daugkartinius respublikos valdžios atstovų prašymus, bandymus parodyti susivienijimo suformavimo aktualumą tiek ministerijai, tiek ir Maskvos partinei vadovybei, realizuoti šio tikslo dėl ministerijos skirtingos laikysenos nepavyko. Ši nesėkmė parodė respublikos administracijos ūkinės galios ribotumą bei kėlė respublikos atstovų nepasitenkinimą.

* * *

1965 m. Sovietų Sąjungos ūkinė reforma turėjo nemažos įtakos tolesniems politiniams bei ekonominiams procesams, kurie labiausiai pasireiškė dviejose sferose.

Visų pirma nepavykusi ūkinė reforma skatino SSSR gyventojus abejoti tolesnių reformų sėkme. Pavyzdžiui, prasidėjus M. Gorbačiovo inicijuotai pertvarkai, daugelis, turėdami sovietinių ūkinių reformų patirtį, gana skeptiškai vertino jos galimybes⁵⁸, o „nacionalinių pakraščiu“ gyventojai, tarp jų ir lietuviai, ją laikė ne savitiksliu reiškiniu, o priemone pasiekti realų savo tautos suverenumą.

Kita svarbi ūkinės reformos poveikio sritis – nomenklatūros, kaip valdančio SSSR sluoksnio, vientisumas. Reikėtų pritarti K. Antanaičio pastebėjimui, kad sovietinė nomenklatūra taip ir nesusiformavo į vienalytį sluoksnį⁵⁹. Nebuvo ji vieninga ir prieš 1965 m. reformą, tačiau grįžimas prie ūkinės centralizacijos, šakinio pramonės val-

⁵⁴ A. Ferenso raštas 1969 04 15 SSKP CK, *LVA LKP dok. sk.*, f. 1771, ap. 241, b. 42, l. 1–6.

⁵⁵ Ten pat.

⁵⁶ Ten pat.

⁵⁷ A. Sniečkaus ir J. Maniušio raštas SSKP CK, ten pat, ap. 246, b. 21, l. 187–189.

⁵⁸ Т. З а с л а в с к а я, О стратегии социального управления перестройкой, *Иного не дано*, Москва, 1988, с. 11.

⁵⁹ К. А н т а н а и т и с, min. veik., p. 37.

dymo principo suabsoliutinimas sukėlė papildomą įtampą tarp centro – Maskvos institucijų ir vietos „respublikinių organų“. Pastarieji buvo pakankamai patyrę vietinių ekonominių ir socialinių problemų sprendimui, tačiau pakitus valdymo sistemai, daugelis jų iniciatyvų nesulaukė atsako – labiau komplikuotas tapo 1964 m. Schemos nuostatų įgyvendinimas, sąjunginės ministerijos trukdė „pramoninių mazgų“ bei teritorinių vienos pramonės šakos susivienijimų kūrimui, nepasiteisino lūkesčiai dėl galimybės išplėsti respublikos Plano komisijos kompetenciją – tai kėlė respublikos administracijos ir technokratijos nepasitenkinimą. Todėl nenuostabu, kad moksliniame ir valdžios institucijų lygiuose vyravusi įtampa pasireiškė Maskvos ministerijų ekonominės, socialinės ir ekologinės veiklos kritika, o prasidėjus pertvarkai ji netruko transformuotis į respublikos ekonominio savarankiškumo koncepciją.

ATTITUDE OF THE LITHUANIAN SOVIET NOMENCLATURE TO CHANGES IN MANAGEMENT OF ECONOMY IN THE SOVIET UNION IN THE MIDDLE OF THE 70S

Summary

SAULIUS GRUBKAUSKAS

In 1965, as a consequence of the economic reform, centralisation of management of economy started in the Soviet Union, which reduced possibilities of the Lithuanian authorities to influence the economic development of the Republic. The Authorities of the Lithuanian Soviet Socialist Republic (LSSR) – the Lithuanian nomenclature – represented social and economic interests of the then Republic, the most important of which were the following: decreasing the rate of the development of large industry by giving priority to light and food industry, a rapid development of production infrastructure and the aim to keep its control within the competence of the authorities of the Republic, a rapid development of social infrastructure and construction for everyday purposes. Greatest attention in the article has been devoted to economic-administration programmes and initiatives of Soviet Lithuanian authorities by means of which it was sought to achieve that economic interests of the Republic should be realised; they are the scheme of the development of towns of the LSSR and the distribution of productive forces approved by the Central Committee of the Communist Party of Lithuania in 1964, the formation of industrial regions – “junctions”, attempts to attach great significance to territory planning and to expand competence of the Planning Commission of the Republic, the establishment of republican associations subordinate to the Soviet Union. These initiatives of the authorities of the Republic were at variance with the interests of the institutions of the Soviet Union, which complicated their implementation, and at the same time the realisation of social and economic interests of the Republic. Limiting economic-administrative influence of the Soviet Lithuanian

power in the Republic caused certain tension between the Lithuanian nomenclature, economists of the Republic and the soviet institutions, which manifested itself on the scientific and administrative level in criticising the economic, social and ecological activity of Moscow ministries, and after restructuring had begun it did not take long to transform itself into the concept of economic independence of the Republic.

Gauta 2002 m. rugsėjo mėn.

Saulius G r y b k a u s k a s (g. 1974 m.). Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus vyr. laborantas. Tyrinėjama tema: Sovietinė ūkio politika Lietuvoje 1965–1985 m.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, Vilnius LT-2001,
el. paštas: saugry@vatram.lt